

Al de gebeurtenissen rond deze scherp geprofileerde figuren heeft de auteur vrij vlot weergegeven. Dat zij hierbij niet in de kuil gevallen is van een goedkope sensatiezucht is ongetwijfeld een verdienste. Maar meer dan een goed leesbaar verhaal moet men in dit boek jammer genoeg niet zoeken. De hele voorstelling van zaken blijft aan de oppervlakte mede waardoor zij haar stelling dat het 'oordeel van de geschiedenis' over de Borgia's té absoluut negatief is geweest, niet kan hard maken.

De Borgia's waren op en top renaissance-figuren en men moet hen dan ook zien in voortdurende relatie tot de tijdgeest van toen. Zij hebben aan de Italiaanse renaissance mee haar uitzicht gegeven zoals die periode hun optreden en denken mee heeft gespeeld. Uit dit inzicht volgt dat men het bestaan aangaat van zoveel onzichtbare draden die de tijd verbindt met de vertolkers en omgekeerd. Dit blijkt trouwens uit heel wat indicaties. Vindt men het optreden van Cesare Borgia niet weerspiegeld in het werk van de heraut bij uitstek van het politieke egoïsme van de renaissance-mens, Niccolò Machiavelli? En kan er geen verband gelegd worden tussen het doorbreken van de politieke en morele orde waaraan de Borgia's zich hebben schuldig gemaakt — en zij niet alleen! — en de apocalyptische beelden van een allesverterend vuur, van kolkende overstromingen zoals men die kan aantreffen in de laatste tekeningen van Leonardo da Vinci? De renaissance-periode was een schitterende maar ook en misschien vooral een fundamenteel ontwrichte tijd. In een schilderij van Masaccio (1401–1429) *Adam en Eva verdreven uit het Paradijs*, wordt men getroffen door de wanhoop van de eerste mensen. Adam verbergt zijn gezicht in zijn handen, Eva schreeuwt het uit van ellende. Deze gevoeerde angst voor een onzekere toekomst waarin de mens zich aan zichzelf overgeleverd weet, verdreven als hij is uit de zekerheid van zijn vroeger leven, illustreert tenvolle de bestaanscrisis van de renaissance-mens. Het is in deze tijd dat de Borgia's en andere geweldenaars van dat onzalige uur, hun weg hebben gezocht. Het feit dat Johnson hieraan weinig of geen aandacht heeft besteed, ontnemt aan haar verhaal én aan haar 'helden' een essentiële dimensie.

Raoul BAUER

* * *

KWAAD EN ZONDE

Herman Wiersinga, *Doem of daad. Een boek over zonde*. Baarn. Ten Have, & Schoten, Westland, 1982, 208 blz., ISBN 90 259 4206 7

Jan van Heerde, *Zonde dat er zonde is. Over de herkomst van het kwaad*. Baarn. Ten Have, & Schoten, Westland, 1985, 118 blz., ISBN 90 259 4279 2.

Hier liggen twee goedgeschreven boeken voor over een van de kernproblemen uit de moraaltheologie, met name de zonde. Het zijn twee boeken die ook de moraalfilosoof kunnen interesseren, omdat ze toch een dimensie van het ethisch leven belichten, een dimensie die per definitie het religieus bewustzijn raakt en die de moraalfilosofie bezwaarlijk kan negeren. Is het niet zo dat het ethisch

leven historisch een religieuze achtergrond heeft en dat heel wat kernbegrippen uit de ethiek aan deze historiek schatplichtig zijn en blijven? De ervaring van en het denken over het kwaad behoren daar ongetwijfeld toe.

De twee auteurs, Wiersinga en Van Heerde, behandelen een zelfde problematiek, maar elk hebben ze hun eigen aanpak. Terwijl Van Heerde een wat afstandelijke, zelfs academische benadering ontwikkelt, beklemtoont Wiersinga meer het praktisch, zelfs politieke engagement. Deze laatste is in zijn opzet ruimer en vertrekt van het heel actuele vraagstuk van de schuldervaring en van het schuldbesef. De cultus van de schuld schijnt, misschien nog het meest in de Hollandse Calvinistische middens, wel een zware erfenis te zijn waarmee velen hebben af te rekenen, of die velen een onbevangen visie op leven en religie hebben ondergraven. Het lijkt verwonderlijk, maar vele mensen hebben zich van de in hun jeugd religieus geïndoctrineerde schuldgevoelens nooit kunnen ontdoen. Zij raakten daardoor geneurotiseerd en hebben door een gebrek aan redelijk inzicht, nauwelijks nog een gezonde kijk op de realiteit van de schuld kunnen ontwikkelen. Het gevolg is een even neurotische aanhang of afkeer van het ethisch en religieus leven. Wiersinga beklemtoont daarom heel terecht dat men een onderscheid dient te maken tussen het noodlottig schuldgevoel als product van een doem-denken, en het terechte schuldbesef als het resultaat van een verantwoordelijke daad. In dit laatste perspectief plaatst hij de zonde die hij omschrijft als een zelfgekozen en vrijwillige daad tegen God en bijgevolg ook tegen zichzelf en de mens. De zonde wordt dus in de vrije daad gesitueerd die daarenboven de dader niet (per se) voor eeuwig verdoemt. Wiersinga formuleert in hedendaagse termen, maar niettemin in bijbels perspectief: "Omdat wij mensen zijn die af en toe ook willen en kiezen en doen, kunnen wij zondigen én ons omkeren. Zowel de verkeerde als de genezende daad liggen binnen ons bereik. De term zonde wil ik reserveren voor deze zône van het antwoord-geven op de uitdagingen waarvoor de situatie ons stelt. Het negatieve antwoord heet zonde (...). Het positieve antwoord heet hoop, de keuze met perspectief. Wie zonde reduceert tot deze daden van de wil hoeft niet de last van alle noodlottige toestanden mee te dragen. Je draagt enkel schuld voor je eigen part, en dat part ligt zozeer binnen handbereik dat je ook anders kunt: omkeren en hoop vatten. Als zonde een daad is, vallen wij niet met onze zonde samen" (blz. 83).

Met dit citaat wordt de kern van Wiersinga's betoog aangeraakt. De auteur verzet zich tegen de (over)accentuering van de schuld door zonde die de mens overkomt. Hij beklemtoont het handelen in verantwoordelijkheid. De auteur verwijst uiteraard ook naar het bijbelse en christelijke perspectief. Zijn volgende stap gaat de richting uit van de doorbreking van de al te individuele kijk op zonde en verantwoordelijkheid. Hij schenkt, in een sterke gevoeligheid voor de politieke dimensie van het sociale en morele leven, aandacht aan de medeplichtigheid, aan de sociale vervlechting, aan de historische draagwijdte. Hierbij bekijkt hij specifieke contexten die een eigenaardige reflectie meebrengen. Wiersinga heeft het in dit verband over 'tweede-naamvals-theologieën'. Hierbij denkt hij aan de bevrijdingstheologie van de Latijnsamerikaanse kerk en volk, aan de 'zwarte theologie' van de Amerikaanse en Afrikaanse donkergekleurde geloofsgemeenschappen, de feministische theologie die een alternatieve interpretatie aan de klassieke teksten geeft, en tenslotte aan de zogenoemde materialistische bijbelexegese, dit is een lektuur in het licht van de actuele sociaal-economische situatie (men denke aan de groeperingen zoals 'christenen voor het socialisme').

Herman Wiersinga heeft van zijn boek een helder, geëngageerd en persoonlijk betoog gemaakt. Hij is niet iemand die door een soort moralisme zijn aandacht op het verleden fixeert; hoop voor de toekomst krijgt hier het grootste belang. Maar in een politieke invulling van die hoop krijgt zijn visie toch een ideologische inslag, die ook weer niet wars is van moralismen. Het is niet zijn bedoeling zwaar beladen uitspraken over het verleden te doen, en de mensen psychisch met schuldgevoelens te belasten, maar hij creëert met de politisering van het zondebesef alleen een ander moralisme dat voor bepaalde middens een progressief tintje heeft meegekregen.

Tenslotte nog een bedenking over de notie 'erfzonde'. Als zonde een daad is, dan kan die volgens Wiersinga niet worden overgeërfd. Op het eerste gezicht lijkt dit duidelijk. Maar hoe kan de mythische realiteit van de oerzonde, zoals die in Genesis 3 beschreven wordt, geïnterpreteerd worden? Kan men niet stellen dat elke mens, bij het verliezen van zijn onschuld, 'valt', en dat zijn neiging tot het kwaad zijn feilbaarheid is, een natuur die met zijn existentie verbonden is? Welnu, elke mens groeit in een situatie op waarin hij tussen 'gevallen' mensen leeft die zelf hun feilbaarheid hebben geactualiseerd. Op het ogenblik dat een kind — een leeftijd en een moment valt niet 'wetenschappelijk' vast te stellen — zijn onschuld verliest in zijn eerste moedwillige daad van eigenmachtigheid tegen de morele en religieuze orde in, participeert hij aan de traditie van het zondige die tot het culturele erfgoed behoort. De ontmoeting tussen daad en uitnodigende en verleidende situatie betekent een knooppunt in de zich handhavende werkzaamheid van de realiteit van de erfzonde — een realiteit die zo treffend symbolisch in het Genesis 3-verhaal geëvoceerd wordt.

Het thema van de erfzonde staat centraal in het boekje van Jan van Heerde, *Zonde dat er zonde is*. Ook deze auteur heeft wat moeite met de notie erfzonde, maar hij doet een geduldiger poging om deze klassieke notie uit de theologie en — wat belangrijker is — uit de christelijke geloofservaring op een actuele manier inzichtelijk te maken. Bij de lectuur van dit tweede boek trof mij trouwens vooral het vraagstuk van de *theologische* inzichtelijkheid. Nog meer dan Wiersinga wil Jan van Heerde rationeel inzicht in de zin van 'weten hoe iets in elkaar steekt'. Dit is natuurlijk een heel legitieme houding in het alledaagse profane leven. Maar kan men deze houding volhouden in de beleving van de sacraliteit en in de geloofservaring? In een wijsgerige reflectie op het theologisch bezig zijn, komt ongetwijfeld de vraag naar de limieten van het rationele; de wijsgeer zal zich dan verwonderen over het feit dat de actieve, maatschappelijk geëngageerde theoloog haast niet meer durft spreken over het mysterie van het kwaad dat in het zondigen toch steeds tot uiting komt op een manier die zeker niet altijd te begrijpen valt. Psychologie, sociologie, theologie en wijsbegeerte hebben hun grenzen in het begrijpen van wat de mens overkomt. Dit inzicht behoort tot de surrationele — het woord komt van Gaston Bachelard — empirie.

Het boekje van Jan van Heerde heeft ongetwijfeld kwaliteiten, omdat het op een heldere manier de verschillende visies op de erfzonde geeft, en omdat het op een invoelende wijze deze visies wil begrijpen en tot hun recht laten komen. Na al zijn analyses maakt de auteur zelf een keuze. In de uitwerking ervan blijft hij een theoloog die een verklaringsmodel wil; zijn voorkeur gaat naar een evolutionistisch model, zelfs enigszins aan Teilhard de Chardin geïnspireerd. Zo overtuigend is dit niet, ook niet als hij meent dat de symbolische benadering de historiciteit zou uitsluiten of minimaliseren. Precies de levende metaforen actua-

liseren en re-actualiseren de kern van de mythische waarheid van de zondeval. Juist dit is historiciteit en de theologie heeft in de loop der eeuwen de vergissing begaan de metaforen van hun symbolische meerduidigheid en dubbelzinnigheid te ontdoen om ze, bijvoorbeeld in een erfzondeleer te dogmatiseren.

Enige verwondering heb ik tenslotte ook als theologen de indruk wekken dat zij Gods bedoelingen kennen. Dat Van Heerde te weinig het enigmatische karakter van het kwaad onderkent en aanvaardt, komt in de volgende al te duidelijke beschrijving van Gods bedoeling tot uiting: "Op diezelfde vraag: Had God de wereld dan niet anders kunnen scheppen, zodat de narigheid die het kwaad, het on-af zijn van de dingen ons aandoet, ons bespaard wasgebleven, zullen wij vanuit onze evolutionistische visie ook een ander antwoord kunnen geven: Alleen door de schepping nog on-af te scheppen en die in een evolutieproces te brengen, alleen door het on-af zijn, dus ook het kwaad, in de schepping te leggen, kon God de mens een met-God-mede-scheppende rol in het scheppen der wereld geven. Alleen zo is het mogelijk de mens in zo'n hoge positie te plaatsen, naast zijn God, als Gods bondgenoot. Als God een deel van het 'karwei' aan de mens wil toevertrouwen, zal Hij de mens moeten inschakelen bij Zijn werk *als het karwei nog niet af is*. Dus op de vraag: Had het niet anders gekund? Moeten we wel antwoorden 'Nee, niet als de mens op de hoge plaats zal staan waar God hem voor bedoeld heeft.'" (blz. 108).

Hier ontwikkelt de auteur al een theodicee, een denken dat een verantwoording van het geschiedenisverloop meent te kennen. Jan van Heerde gaat (gelukkig) niet zo ver te stellen dat met deze visie op het on-af zijn van de mens het kwaad dat hij doet gedeëthiseerd en verontschuldigd zou worden, integendeel. In zijn besluit waarschuwt hij wel uitdrukkelijk tegen een dergelijke redenering. De vraag is echter wel of een theodicee niet een groeiend triumfalisme met de rechtvaardiging van al wat geschied is gemakkelijk meebrengt.

De boeken van Wiersinga en Van Heerden bieden, zoals in deze recensie hopelijk merkbaar is, interessant materiaal voor verdere meditatie over fundamentele aspecten van het ethisch leven. Zelfs als er een onverenigbaarheid lijkt tussen een conceptuele dogmatische theologie, die het ideologiseren niet schuwt, en een wijsgerige reflectie die de verwondering wil open houden, toch zijn de hier voorgestelde theologische werken heel stimulerend.

Jacques DE VISSCHER

* * *

CHIMPANZEE

Frans de Waal, *Chimpanzee Politics*, Jonathan Cape, Londen, 1982, met een inleiding van Desmond Morris, uit het Nederlands vertaald door Janet Milnes.

Darwin revolutioneerde de ideeën die de mens had over zichzelf en zijn plaats in de wereld. De opkomst van de erfelijkheidsleer, de celbiologie, de biochemie en het manipuleren van erfelijk materiaal, hebben ons in de twintigste eeuw nogmaals verplicht na te denken over de aard van het leven in het algemeen en van de mens in het bijzonder. Bovendien maakte de opgang van de ethologie of